
ПРОБЛЕМА ПРАБАТЬКІВЩИНИ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ

С. В. Конча

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що історія пошуків праатьківщини індоєвропейців дорівнює у часі історії розвитку порівняльного мовознавства та наукової археології. Проте, незважаючи на значні зусилля і досягнення цих та цілого ряду інших наукових дисциплін, проблема походження носіїв індоєвропейських мов і досі залишається далекою від остаточного вирішення. Короткий огляд історії цієї проблеми — переважно її археологічного аспекту — пропонується в цій статті.

У 1786 р. знавець давньоіндійських текстів Уільям Джонс уперше сформулював думку про те, що близькість санскриту, грецької та латинської мов, а в другу чергу — германських, слов'янських та ін. не може бути пояснена нічим іншим, як наявністю спорідненості між ними за глибокої давнини.

З виходом у другому десятиріччі ХІХ ст. праць німецьких дослідників Фр. Боппа, Я. Гримма, датського — Р. Раска¹, в котрих уперше були сформульовані основи наукової методології порівняльного вивчення мов, окреслене в загальних рисах коло мов індоєвропейської сім'ї, починається розвиток індоєвропеїстики як наукової дисципліни. Наведений цими а також деякими іншими авторами матеріал виявився настільки переконливим, що вже з цього часу ніхто не намагався спростувати положення про генетичну спорідненість переважної більшості європейських мов, перської та санскриту. Отже, з усією актуальністю постала цікава проблема історичного пояснення цієї спорідненості, причин і обставин поширення індоєвропейських (далі ІЄ) мов на величезному просторі.

Оскільки саме вивчення санскриту та давньоіндійської культури взагалі наштовхнуло дослідників на «відкриття» індоєвропейців, а священні тексти Індії (Рігведа та ін.) вважалися набагато давнішими за найперші писемні пам'ятки Греції та Італії, деякий час переважало уявлення про те, що санскрит зберігас в первинній чистоті індоєвропейський мовний стан, і, взагалі, є нічим іншим, як прямим продовженням спільної ІЄ прамови. Тому логічно здавалося думка про місцезнаходження ІЄ праатьківщини саме в Індії².

Ця думка, однак, не знайшла широкого визнання. Культура Індії була дуже специфічною, щоб від неї можна було прослідкувати пізніші культури ІЄ народів, до того ж із відкриттям священних текстів давнього Ірану («Зенд-Авеста») твердження про виключну архаїчність санскриту було піддано сумніву. Тому погляди дослідників переміщуються в країну Авести — Мідію, та прилегли до неї краї (у т. ч. — Вірменію). Ці гірські землі на північний схід від Месопотамії приваблювали увагу ще й тому, що вже з кінця ХVІІІ ст. вони розглядаються як район походження багатьох порід свійських тварин і рослин і місце зародження землеробсько-скотарської економіки. Окрім усього, звідси здавалося зручним прослідкувати рух ІЄ племен як на захід, так і на схід. До точки зору про вихід ІЄ з цих земель приєднується ряд дослідників культури, істориків, історіософів, зокрема І. Г. Гердер, пізніше — Т. Моммзен.

Але ще до виходу праці Г. Ф. Лінка, в якій найбільш послідовно була розроблена теорія передньосхідного походження індоєвропейців³, з'являється дослідження Н. Роде⁴, в якому на підставі уривка з Авести стверджується, що творчі зендських текстів приходять у Мідію та Персію з країни Ар'яна Вейджа (Aryana Vaejya), яка знаходилась неюдалік від витoku Оксу (Амудар'ї), на північ від Согдіани. Оскільки ж звідси було зовсім недалеко до індійського Пен-

джабу, припускалося, що вказана область була прабатьківщиною й індусів, а можливо й всіх ІЄ.

Протягом 30—50-х років центральноазійська версія поповнюється новими аргументами: даними з пра ІЄ словника, які засвідчували знаходження прабатьківщини в холодному (північному) кліматі, вказанням на індоєвропейськість таджиків, згадками в китайських хроніках голубооких та світловолосих народів безпосередньо на захід від Китаю та ін. Всі ці дані були зібрані та узагальнені одним з послідовних прибічників центральноазійської версії А.Пікте⁵. Але головним, що змушувало звертати погляди в бік Азії, було уявлення про Схід як джерело культури, як таємничу глибину, звідки «йде світло». З іншого боку — хвилі кочовиків, що накочувалися на Європу саме з Азії, справляли враження про неї як про «народовивергаючий казан» або «майстерню народів».

Хоча думка про азійську (зокрема — центральноазійську) прабатьківщину лишається домінуючою до 80—90-х років ХІХ ст., вже з початку 60-х з'являються сумніви щодо узгодженості її з фактами.

У 1862 р. Р. Летем⁶ звертає увагу на те, що в Європі знаходиться велика кількість ІЄ мов і мовних груп, тоді як в Азії лише дві*, до того ж настільки близькі між собою, що їх можна вважати підгрупами однієї групи. В той же час дані будь-якої науки свідчать про те, що будь-який окремий вид найвірогідніше походить з місць, де знаходиться рід, аніж весь рід з тих місць, де знаходимо лише один вид. Звідси висновок Р. Летема: прабатьківщину ІЄ з більшою вірогідністю слід шукати в Європі.

До цих міркувань В.Уїтні⁷ додає свої сумніви з приводу центральноазійської версії, завваживши, що в дійсності, окрім загальних міркувань, для неї не існує ніяких вагомих підстав. Т. Бенфей різко поривас з Азією⁸, продемонструвавши, що ряд назв тамтешніх природногеографічних реалій в мові місцевої гілки індоєвропейців (індоіранців) є запозиченими. Прабатьківщину слід шукати, на його думку, в Європі, а саме — на узбережжі Чорного й Азовського морів. На жаль, Т. Бенфей так і не встиг підкріпити цю пропозицію серйозними аргументами.

Невдовзі думка про розміщення прабатьківщини в Європі знаходить все більшу підтримку. Далі на Захід переносить її німецький дослідник Л. Гейгер⁹, спираючись при цьому на встановлені ще Р. Раском факти збігу в індоєвропейських мовах назв лісових рослин помірної зони, а також на твердження К. Таціта (І ст. нашої ери) про автохтонність германців між Рейном і Віслою.

Близьку точку зору в цьому ж році висловлює І. Куно¹⁰, котрий, однак, поширює територію прабатьківщини на низинні простори Північної Європи від Західної Франції до Верхньої Волги. До аргументів Л. Гейгера він додає думку про те, що широке розселення індоєвропейських народів в історичні часи свідчить про значну чисельність ІЄ «пранароду» на стадії спільної мови, оскільки ж неможливо уявити в прадавні часи існування чисельно великого народу на обмеженій території, то й розміри прабатьківщини відповідно мали бути великі. Розташовуватись вона мала на рівнинних просторах, де природні перешкоди не заважають активному й тісному спілкуванню людей, що власне й призводить до вироблення уніфікованого граматичного типу й поширення спільної лексики. Найкраще цим умовам відповідала в Європі (і не тільки в Європі) зона північних низин. На північний схід від індоєвропейської спільноти такі ж величезні і такі ж рівнинні простори займали носії угро-фінських діалектів. Представники обох мовних груп здавна тісно спілкувалися, про що свідчить ряд архаїчних запозичень, приклади яких наводить у своїй праці І. Куно.

Переміщення прабатьківщини в Європу, звичайно, викликало палкий опір з боку послідовників традиційних поглядів. Однак після того, як переконання в особливо архаїчному характері індоіранських мов було піддано сумніву, прибічникам азійської версії залишалися лише хиткі аргументи лінгвістичної палеонтології** і не менш сумнівні уявлення про Азію як про одвічний центр культури і «кузню» народів.

* Вірменська мова вважалась тоді «відділом» перської, тохарські й анатолійські мови ще не було відкрито.

** Термін запропонований А. Пікте — дослідження доісторичного минулого за допомогою порівняння лексики сучасних і писемно засвідчених мов.

Значно порідшали ряди прихильників азійської версії після того, як дослідження Центральної Азії 70—80-х років виявили, що цей регіон зовсім не такий сприятливий для процвітання культури і розмноження населення, як це уявлялось ще донедавна.

Не бажаючи все ж поривати з Азією, Фр. Міллер повертається до передньо-східної версії, розміщуючи прабатьківщину в Закавказзі, а К. П'єстреман¹¹ вважає можливим шукати її в лісостеповій смузі на півдні Сибіру. В обох випадках дослідники погоджуються з тим, що була й «вторинна» прабатьківщина, звідки походять мови європейської гілки і яка розмішувалась десь на сході Європи.

Підводячи підсумки дослідженням в галузі «лінгвістичної палеонтології», видатний індоєвропеїст Отто Шрадер в праці 1883 р. відзначає, що реконструкції спільноіндоіранської екологічної і культурної лексики вказують на степ і скотарський спосіб життя, тоді як аналогічні реконструкції відносно європейських мов вказують на лісову зону і більш значну роль землеробства в господарстві, але який з цих двох способів життя був первинним і передував другому, встановити не вдасться можливим¹². Тому з однаковою вірогідністю можна приймати як переселення праєвропейців із степів на північ від Ірану в Східну і Центральну Європу, так і праіндоіранців з лісів Європи в степи.

В останні десятиріччя XIX ст. зростає інтерес до антропології і відповідно роль цієї науки в дослідженнях доісторії. Зокрема зазначалось, що серед багатьох ІЄ-мовних народів (англійців, німців, слов'ян, литовців та ін.) значний процент становлять світлопігментовані індивіди — люди з блакитними очима та руським або білявим волоссям. Саме таким описують зовнішній вигляд кельтів, германців, слов'ян, навіть фракійців і сарматів хроністи минулих часів. Світлий колір волосся і блакитні очі вважалися ознакою благородного походження в давніх греків та арійців (індоіранців), що засвідчують Іліада та Рігведа з Авестою.

Вперше пов'язати ці цікаві факти з проблемою прабатьківщини ІЄ пробує Т. Пьоше¹³ (1878). На його думку, появу світлої пігментації зумовили особливі кліматичні умови болотяних рівнин у басейні Прип'яті, серед котрих і слід шукати праколыску ІЄ. Натомість К. Пенка у 1886 р.¹⁴ слушно зауважив, що світлопігментований тип найчастіше спостерігається на узбережжі Балтійського моря, особливо в Скандинавії та на півночі Німеччини. Отже, ці території зі значно більшою вірогідністю слід розглядати як місця зародження світловолоосих і блакитнооких індоєвропейських народів. До ознак первинної «індоєвропейської раси» були додані доліхокефалія (довгоголовість) та високий зріст, які поряд із світлою пігментацією виявились найбільш стійкими ознаками особливо — «нордичного» — расового типу.

Однозначності висновків перешкоджала обставина майже повної відсутності цього типу (принаймні у чистому вигляді) серед більшості сучасних ІЄ-мовних (особливо південних) народів. Прибічники теорії «нордичних» арійців (так стали називати ІЄ, перенісши на всю сім'ю назву, взятую від індоіранців) пояснювали це тим, що давні арійці, підкоряючи інші народи і передаючи їм свою мову, поступово змішувалися з підкореними і втрачали риси свого расового типу, які до того ж виявляли все більшу рецесивність по мірі віддалення від тієї екологічної ніші, в якій вони сформувалися. Однак для підкріплення цієї теорії фактами бракувало археологічних даних.

Зате невдовзі з'явилася лінгвістична концепція, яка виявилася напрочуд близькою до побудов антропологів. Її автором був видатний лінгвіст, автор багатотомної граматики індоєвропейської мови Герман Г. Гірт. Поряд з існуючими теоріями розпаду ІЄ спільноти і походження окремих ІЄ мов (теорією «родословного дерева» А. Шлейхера і теорією «хвиль» Й. Шмідта) Г. Гірт розробляє теорію «хімічного» з'єднання мов. Він звертає увагу на те, що певні явища майже всіх відомих ІЄ мов не можуть бути пояснені звичайною еволюцією їх від пра ІЄ стану, що свідчить про значну роль іншомовного (неіндоєвропейського) інгредієнту (субстрату) у формуванні цих мов. Виникнення цієї ситуації Г. Гірт пояснює тим, що іншомовні народи, піддавшись завоюванню з боку індоєвропейців*, змушені

* Гірт підкреслює, що розселення ІЄ відбувалося не в вакуумі, як це апріорно уявлялося більшості дослідників. Куди б не приходили ІЄ, вони мусили підкоряти собі місцеві народи, аби не бути в свою чергу асимільованими чи знищеними.

перейти на мову завойовників, хоча не у всьому правильно і адекватно засвоювали її, додаючи до неї особливості своїх мов.

Таким чином, більшість історично відомих мов ІЄ сім'ї є продуктом «хімічного» — за термінологією Г.Гірта — з'єднання праІЄ мови з різними неІЄ. Винятком є лише спільногерманська мова. Лише вона демонструє поступовий, органічний розвиток від пра ІЄ стану без будь-яких помітних зовнішніх впливів, тобто германська мова є фактично те саме, що й індоевропейська, лише на іншому хронологічному рівні.

З цих побудов випливає висновок, що в межах поширення носіїв давньогерманської мови (північна частина Центральної Європи) і знаходилась прабатьківщина індоевропейців. Це твердження Г. Гірта збігається, як бачимо, з побудовами Л. Гейгера і частково І. Куно, аргументи і методи котрих Г. Гірт також активно використовував.

Опонентом Г. Гірта виступає згаданий вже О. Шрадер. Невдовзі після виходу монографії Г. Гірта, в якій він цілісно викладає свої погляди на походження й історію ІЄ¹⁶, О. Шрадер відкидає свої вагання з приводу розташування прабатьківщини. Оскільки азійська гілка ІЄ за даними словникового аналізу вела скотарський спосіб життя в степах, а європейська мешкала в лісовій смузі, займаючись землеробством, то було б логічно шукати їх спільну прабатьківщину там, де ліс межує зі степом в рамках помірної зони. Найкраще відповідають цим умовам простори Південної Росії. Оскільки ж ряд даних дозволив О. Шрадерові виключити з ареалу вірогідної прабатьківщини територію на схід від Волги, окреслена ним область приблизно збігалася з територією сучасної України включаючи Донщину¹⁷.

До цієї дискусії приєднуються недовзі археологи, оскільки археологія неоліту і раннього металу досягла на цей час уже помітних успіхів.

Провідне місце в німецькій археології перших десятиріч ХХ ст. займали розробки Густава Коссіні та його школи. Г. Коссіні поставив собі за мету віднайти археологічні підтвердження завойовницьким рухам індоевропейців, як передбачала теорія Г. Гірта. Неймовірна енергія та заповзята праця дозволили Г. Коссіні зібрати величезну кількість матеріалів різних епох, аналіз котрих у свою чергу нібито дозволяв реконструювати близько чотирнадцяти потужних рухів населення («походів арійців») з територій між Рейном і Віслою як на оточуючі, так і на віддалені території¹⁸. Таким чином, Г. Коссіні міг вважати, що йому вдалося знайти матеріальне підтвердження гіпотезі центральноєвропейського походження ІЄ. Хоча відкриті Г. Коссіною матеріали і винайдені ним методи археологічного дослідження справили неабиякий вплив на подальший розвиток світової археології, результати, яких прагнув автор, насправді виявилися суперечливими. Вже недовзі з'ясувалось, що багато з тих міграцій з надр Германії назовні, які постулював Г. Коссіні, в дійсності відбувалися в зворотньому напрямку.

Знайшовся палкий послідовник і розробок О. Шрадера. Це був ніхто інший як Гордон Чайлд, згодом уславлений класик первісної археології. Чайлд намагався встановити наявність зв'язків між степовими культурами III—II тис. до н. е. півдня України і Надволжжя з відповідаючими їм у часі пам'ятками Наддунайщини і Балкан. Ці зв'язки мали б засвідчити просування степової людності на захід в Європу і підтвердити тим самим теорію О. Шрадера. Г. Чайлдові вдається встановити ряд відповідних кореспонденцій¹⁹, однак, як з'ясувалось згодом, вони частково були занадто пізні, щоб відповідати рухові саме ІЄ, частково ж відображали загальнокультурні явища Циркумпонтійської зони. В цілому ж матеріалу було ще занадто мало, щоб на його підставі робити однозначні і далекосяжні висновки.

Хоча праці археологів 20-х років і не знайшли широкого визнання серед дослідників різних фахів, початок вивченню індоевропейської проблематики за допомогою і з позицій археології було покладено. У 30-ті роки багато хто з мовознавців починає широко використовувати дані цієї науки в своїх розробках. У центрі дискусій 30-х років щодо індоевропейської прабатьківщини знову ж таки опиняються розробки Г. Гірта і О. Шрадера. Відповідно до цього частина дослідників розміщує прабатьківщину та території Північної або Центральної Німеччини (Г. Арнц, В. Шульц, В. Краузе, Ф. Шпехт та ін.), частина — в лісостепах

та степах України (А. Нерінг²⁰, деякою мірою П. Кречмер та ін.) або Приуралля, Південного Сибіру та Північного Казахстану (В. Бранденштейн²¹, Г. Гюнтер²², В. Конперс та ін.).

Поза суто лінгвістичними питаннями в центрі суперечки між цими двома напрямками опиняється проблема походження культур «шнурової кераміки», відкритих археологами на просторах від Рейну до верхньої Волги і які відповідають за часом розпадові ІЄ спільноти і розселенню окремих ІЄ груп. Спираючись на спільні з степовими (між Карпатами і Волею) культурами риси північноєвропейських культур з «шнуровою керамікою», прибічники східного походження ІЄ вважали можливим розглядати останні як матеріальне підтвердження руху індоевропейських племен з степової зони на захід і північний захід²³. Прихильники ж центральноєвропейської версії наполягали на місцевому зародженні цих культур в Тюрингії і Саксонії, звідки вони розселивались на північний схід і впливали на степові культури.

Послідовники гіпотези розміщення ІЄ між Карпатами і Доном, розвиваючи надалі методи О. Шрадера, наполягали на відповідності екології цієї країни, а також її (відомої з розкопок) матеріальної культури III—II тис. до н. е. еологічній і культурній лексичній спільноті індоевропейського словника. Учень О. Шрадера А. Нерінг у зв'язку з цим чи не вперше вимовлює думку про ідентичність ІЄ з трипільцями²⁴.

Послідовники Л. Гейгера і Г. Гірга посилаються на безперервність культурного розвитку від мезоліту до історичних германців, який засвідчували матеріальні пам'ятки Північної Німеччини та Данії. Ці доводи відповідали висновкам антропологів про наступність у розвитку расового типу на цих же теренах, ідентичного, нібито, в германців та індоевропейців. Заперечити щось цим побудовам було важко, оскільки первісна археологія Німеччини і Данії у 30-ті роки була розвинута набагато краще, ніж у будь-якій іншій країні.

Найбільш послідовними і виваженими з робіт 30-х — початку 40-х років нерідко визначаються побудови Ф. Шпехта — також прибічника центральноєвропейської (германської) версії. Спираючись на кореляцію мовних і археологічних даних, Ф. Шпехт намагається прослідкувати історію ІЄ мовної сім'ї, що суттєво відрізняє його від попередників, які реконструювали переважно виваний з контексту історичного розвитку хронологічний зріз.

Початок індоевропейської мовної сім'ї Ф. Шпехт²⁵ вважає можливим прослідкувати з часів мезоліту, коли слідом за відступаючим льодовиком групи мисливців спускаються в низини між Рейном і Віслою. Тут вони утворюють ряд споріднених і близьких культур (зокрема кйоккенмеддінгів), виробляють спільну мовну систему, їх прями нащадки відомі як носії культур «північних мегалітів» і «дунайської стрічкової кераміки». Поглиблення культурної диференціації свідчить про зростання діалектних відмінностей і початок відособлення історично відомих груп — Ф. Шпехт намагається встановити області мешкання «прагреків», «праарійців» і т. д. на північ від верхньої течії Дунаю. Але всі відокремлені групи продовжують якийсь час спілкуватися між собою — звідси спільність характерної для епохи раннього металу культурної термінології.

Збільшення населення змусило греків, арійців, хеттів та інші східні групи поступово виселитися за межі прабатьківщини. Після їх остаточного відокремлення предки італіків, кельтів, германців, балтів і слов'ян продовжують тісно контактувати між собою, виробивши ряд спільних граматичних і лексичних інновацій, їм належить і спільна культура, відома під назвою «культури шнурової кераміки», яка разом з носіями поширюється на Східну Європу. З відокремленням балто-слов'ян на схід від Вісли, кельтів на південь від Рудних гір і переселенням італіків в історичні місця мешкання розпад ІЄ спільноти завершується.

Незважаючи на ряд позитивних моментів, концепція Ф. Шпехта зависала у повітрі як і всі інші, перш за все тому, що неможливо було реально довести суто теоретично припущені шляхи просування греків та азійських груп в їх історично засвідчені райони проживання.

Якщо прагнення лінгвістів перших десятиріч ХХ ст. виключити будь-який екстралінгвістичний (особливо археологічний) матеріал з досліджень, які торкалися питань походження і поширення мов, являли собою крайність, безсум-

нівною крайністю були також намагання жорстко пов'язати розвиток мов, рас і культур (чим особливо відзначалися німецькі наукові школи).

З різкою критикою таких спроб виступив видатний італійський мовознавець Вітторо Пізані²⁶. Історія знає скільки завгодно прикладів — підкреслює автор — коли представники різних рас і досить відмінних культурних типів розмовляють однією мовою і навпаки — люди однієї і тієї ж раси з дуже близькими культурними рисами і схожим стилем життя розмовляють різними, навіть зовсім неспорідненими мовами. Тому вирази «індосвропейська раса» та «індосвропейський культурний тип» позбавлені будь-якого конкретного змісту. Хибними є спроби прослідкувати цю уявну расу і цей неіснуючий тип протягом тисячоліть. Індосвропейці — суто мовне поняття, археологія та антропологія з етнографією у кращому випадку можуть лише проілюструвати дані, отримані в результаті лінгвістичних досліджень, але вони не можуть втручатися в хід цих досліджень і суттєво на них впливати.

В. Пізані окреслює найдавніший ІС ареал, спираючись на дані популярної в той час ареальної лінгвістики, за допомогою якої визначалися найдавніші контактні відносини між спорідненими мовами, а також на попередні досягнення лінгвістичної реконструкції та історичні дані²⁷. Згідно з В. Пізані, прабатьківщина ІС розміщувалася між Рейном на заході і Дніпром на сході, південний кордон становила лінія Дунай — Карпати — Чорне море, північний — Північне і Балтійське моря, Західна Двіна. Ця область не має в своїх межах значних природних бар'єрів, які перешкоджали б поширенню інновацій і формуванню єдиного мовного типу, вона найкраще відповідає комплексу ІС екологічної лексики, і в той же час є достатньо значною, щоб породити у відносно короткий період значну кількість мігрантів. Поширення ІС відбувалося шляхом поступового просування населення в західному, південному та східному напрямках, слов'яни, германці і балти лишалися в межах первинного ареалу до історичних часів, часково — як про це свідчать писемні дані — до цього ареалу належали ще в I тис. до н. е. території розселення кельтів, іллірійців, фракійців та іранців.

Неважко побачити, що конструкція В. Пізані була певною мірою компромісом між «західною» і «східною» версіями, уникаючи тим самим найбільшого питання про переміщення основної маси ІС зі сходу на захід чи з заходу на схід. У модифікованому вигляді ця конструкція продовжує існувати до наших днів, однак недолітка В. Пізані археологічних даних однозначно може бути визнаною великою вадою його концепції. Пізніші автори незмінно намагаються підвести археологічний ґрунт під ці досить абстрактні побудови.

Критично переглянувши весь матеріал щодо цього питання, німецький мовознавець Е. Мейер²⁸ приходить до остаточного висновку про обмеження прабатьківщини все ж таки Центральною Європою, його колега А. Шерер²⁹, також ретельно опрацювавши матеріал, з не меншою категоричністю стверджує східноєвропейське походження ІС, а О. Парет³⁰ вважає більш резонансним розглядати в якості прабатьківщини весь простір між Рейном і Каспієм.

Отже, через понад півстоліття пошуків та дискусій, проблема прабатьківщини продовжувала знаходитись на тому самому місці, що й наприкінці XIX ст. (рис. 1). Необхідний був новий підхід, щоб вивести її з глухого кута.

Дослідження 20 - 50-х років на Балканах і в басейні Нижнього Дунаю виявили в цьому ареалі низку дуже давніх, але високорозвинених для свого часу культур, які набагато випереджали синхронні культури інших регіонів Європи. Уся Центральна Європа і значна частина Східної тривалий час знаходились під потужними культурними впливами, що йшли з Балкан разом з більш-менш численними хвилями переселенців, щільність населення яких в розвиненіших районах змушувала переміщуватися в райони менш розвинуті, тобто — в Центральну і Східну Європу. Дуже природним було пов'язати цей культурний і демографічний рух з розселенням ІС, адже таким чином видавалося можливим пояснити походження як західної, так і східної їх гілки і уникнути натягнень і голих припущень, властивих археологічним побудовам попередніх теорій.

У 1955 р. австрійський мовознавець В. Мерлінген³¹ і американський археолог Х. Хенкен³² незалежно приходять до висновку про формування первинної ІС спільноти у басейні Нижнього Дунаю, в умовах метисації місцевого мезолі-

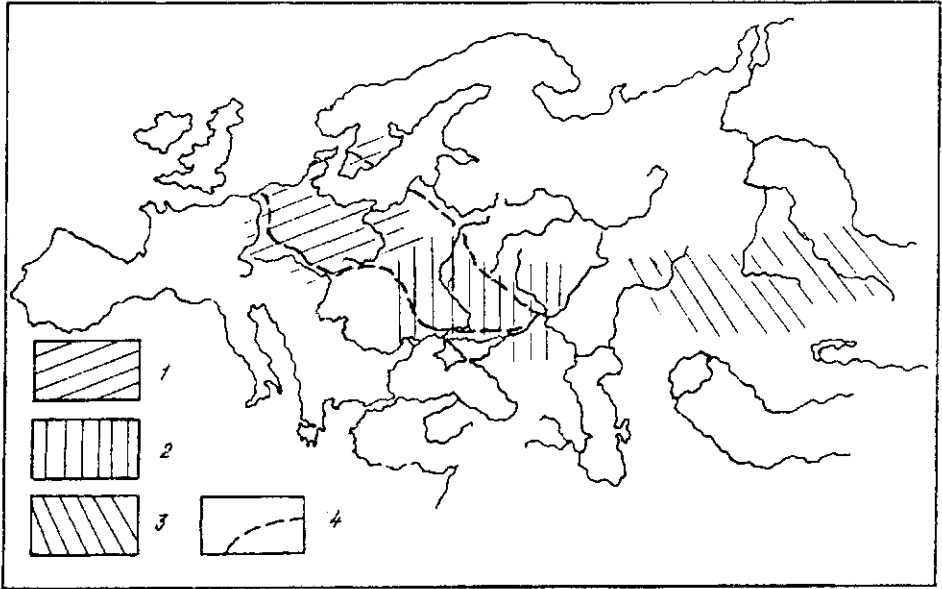

Рис. 1. Основні варіанти розміщення прабатьківщини індоєвропейців в останній чверті XIX — першій половині XX ст.: 1 — за Л. Гейгером (1871), Г. Г. Гіртом (1905), Ф. Шпехтом (1935), Е. Мейером (1948) та ін.; 2 — за Т. Бенфесем (1868), О. Шрадером (1911), А. Нерінгом (1936), А. Шерером та ін.; 3 — за К. П'єтреманом (1879), В. Копперсом, В. Брандештейном (1936) та ін.; 4 — за В. Пізані (1940), О. Паретом (1848) та ін.

тичного* і прийшлого (з півдня і південного сходу) неолітичного населення. Невдовзі до цієї думки приєднуються радянський мовознавець Б. Горнунг³³, болгарський лінгвіст В. Георгієв³⁴ та інші дослідники. Головним відправним моментом нової теорії була «вищість» балкано-карпатських культур перед оточуючими культурами мисливців і примітивних скотарів і землеробів, які активно і швидко асимілювались.

Однак, як і всі попередні, ця теорія мала багато слабких місць. Зокрема культури, які займали балкано-дунайський ареал та ідентифікувались із майже нерозчленованою ще ІЄ спільнотою, були досить різнохарактерні за зовнішніми проявами, що не давало змоги звести їх до якогось спільного джерела. Звідси виникало питання — чи належали вони всі індоєвропейцям, а якщо лише деякі з них — то які?

З огляду на це мексиканський дослідник П. Бош-Гімпера³⁵ надає перевагу культурі лінійно-стрічкової кераміки — район її постання є одночасно ареалом первинної ІЄ спільноти, рух індоєвропейців на схід опосередковується трипільською культурою, яка при виникненні також вбирає інгредієнт «лінійно-стрічковиків».

Інакше підходить до вирішення цієї проблеми італійський мовознавець Г. Девото³⁶, праця якого першим після О. Шрадера узагальненням досягнень цілого кола індоєвропейстичних дисциплін. Розмаїття культур дунайсько-балканського ареалу не перешкоджає — на думку Г. Девото - ідентифікації їх з ІЄ спільнотою, оскільки свідчень культурної близькості і контактів між ними достатньо, щоб стверджувати існування певної діалектної єдності, яка підтримувалась постійними конвергентними процесами від раннього неоліту до епохи бронзи. Тих же поглядів дотримувався і Б. Горнунг³⁷.

Цим, однак, не вичерпувались труднощі. Якщо просування балкано-карпатських землеробів у Центральну Європу і на Правобережну Україну (Трипілля) прослідковувалися достатньо чітко, то даних про їх подальший рух на північ і на схід — у степові простори, де історично зафіксована їх індоіранська (або при-

* Пам'ятки цього населення ще не були відкриті, про його існування стверджувалося на основі загальних міркувань.

наймні іранська) гілка, було замало. Точніше кажучи, ці рухи не прослідковувались достатньою мірою, щоб стверджувати на їх підставі індоєвропеїзацію Північної Європи і степової зони, яка мала опосередковувати проникнення ІЄ в Іран та Індію. Натомість зворотній рух — із степів до Балкано-Карпатського регіону — був відмічений ще Г. Чайлдом, і далі з року в рік з'являлися нові дані, що підтверджували його.

На факти, що засвідчували проникнення степового населення в арсвал трипільської культури, долину Нижнього Дунаю та його притоків у 50-ті роки звертає увагу американська дослідниця Марія Гімбутас. Вона відзначає, що ці проникнення (мілітарні вторгнення) призводять до деструкції попередніх землеробських культур Балкано-Карпаття і Центральної Європи та повної зміни їх зовнішнього вигляду. Саме ці трансформовані і поступово змішані зі степовими групами культури пізніше дають початок культурам пізньої бронзи — раннього заліза, які належать відомим з історичних джерел групам індоєвропейських племен. Те населення, що лишилося в степах, мало дати початок індоіранцям.

Ці спостереження дозволили М. Гімбутас рішуче виступити проти балкано-карпатської (дунайської) версії походження ІЄ, висунувши, точніше відродивши на новому рівні версію степового походження³⁸.

У 1967 р. відомий мовознавець Р. Кроссланд, порівнявши аргументацію з обох точок зору, рішуче присуджується до позиції М. Гімбутас³⁹, а дискусії кінця 60-х років⁴⁰ продемонстрували перевагу степової версії, яку знов починає поділяти значна частина мовознавців і археологів.

Однак разом з цим у літературі неодноразово відмічалися крайній схематизм і надмірне узагальнення, якими характеризувався підхід М. Гімбутас до проблеми — вона доволіно обирає ознаки для вихідців зі степової зони серед центральноєвропейських матеріалів V—III тис. до н. е., а тому, природно, знаходить їх всюди, де вони передбачаються заздалегідь обраною настановою: індоєвропеїзація Європи через завоювання її степовиками. До того ж М. Гімбутас фактично нехтувала лінійністичними матеріалами, що, звичайно, не додавало переконливості її побудовам. Врешті-решт ані М. Гімбутас, ані комусь з тих, хто поділяв її погляди, незважаючи навіть на послідовні зусилля заснованого ними (1973) часопису⁴¹, так і не вдалося переконливо продемонструвати проникнення степового населення або його нащадків західніше і північніше лівоберезжя Середнього Дунаю.

Усе це змусило прибічників степової версії шукати більш гнучких і конструктивних підходів, а з іншого боку викликало похваллення серед її супротивників і збільшило кількість альтернативних версій.

На протипагу М. Гімбутас, Т. Гамкрелідзе та В. Іванов⁴² будують свою концепцію на основі лінгвістичних матеріалів. Зібрана ними культурна та екологічна лексика ІЄ, вкупі з фактами індоєвропейсько-чужемовних контактів, дозволила їм дійти висновку про розміщення ІЄ прабатьківщини в безпосередній близькості до близькосхідних центрів ранніх цивілізацій, а точніше — на півночі Месопотамії і в Закавказзі. Погоджуючись з неможливістю «виведення» степових культур та їх носіїв з Балкан, автори відкидають варіант проникнення ІЄ в Європу через Балкани, пропонуючи натомість «кружний» шлях через Середню Азію і казахські степи в степи України (далі — за схемою М. Гімбутас). В археологічному відношенні концепція Гамкрелідзе-Іванова виглядає повністю неспроможною — зокрема, нічим не підтверджується карколомний «похід» європейської гілки ІЄ з Близького Сходу через півовину Азії в Європу (IV тис. до н. е.), не є бездоганною також і лінгвістична аргументація⁴³.

Дуже близько до попередніх авторів розміщує прабатьківщину американський дослідник Колін Ренфрью⁴⁴, на думку якого вона лежала на півдні Малої Азії. Відправним пунктом побудов К. Ренфрью є розвинута протягом 60—80-х років «ностратична» гіпотеза. Згідно з цією гіпотезою, ІЄ мовна сім'я входить до складу «ностратичної макросім'ї», яка формується в зоні становлення найдавнішої землеробсько-скотарської економіки на Близькому Сході і звідси поширюється на більшу частину Євразії. На це вказує не лише спорідненість ІЄ з семіто-хамітською, картвельською, дравідійською та іншими мовними сім'ями, але й спільна землеробсько-скотарська лексика ІЄ мов.

Відмінність розміщення прабатьківщини за К. Ренфрью від ареалу, запропо-

нованого Т. Гамкрелідзе та В. Івановим, зумовлена, перш за все, тим, що останній не входив до складу «родючого півмісяця» — регіону зародження й найдавнішого поширення землеробства. Проте ця відмінність, як бачимо, незначна і, зрештою, не принципова. Суттєвішою є розбіжність у поглядах на розселення ІЄ: К. Ренфрю пропонує напрямом на захід і північний захід, який передував пізнішому відгалуженню індоіранської та тохарської гілок на схід через північне узбережжя Чорного моря. Вирішення проблеми індоєвропеїзації Північної та Східної Європи К. Ренфрю бачить у тому, що за умов різкої зміни культурно-економічної моделі і переходу до землеробсько-скотарського способу господарства, поява навіть дуже невеликої кількості землеробів-індоєвропейців, що швидко й майже безслідно в археологічному відношенні розчинялись у місцевому середовищі, могла спричинити до засвоєння цим середовищем мови пришельців. Інакше кажучи, основною причиною індоєвропеїзації була, за К. Ренфрю, «культуртрегерська місія» населення, яке несло з собою ІЄ мову.

Вкрай погана узгодженість історико-культурних побудов К. Ренфрю з лінгвістичними фактами викликала ряд спроб поєднати його культурну модель з більш виважено підібраними елементами відомих лінгвістичних моделей⁴⁵.

Центральноевропейська версія прабатьківщини, до якої майже не поверталися протягом 50—70-х років, з початку 80-х знов починає відроджуватися переважно зусиллями археологів⁴⁶. Відсутність незаперечних даних про міграції населення з Центральної Європи в степи (що було одним з основних недоліків побудов Г. Коссіні, Ф. Шпехта та ін.) змушує припускати наявність гомогенного етнокультурного шару в епіпалеоліті — мезоліті між Рейном і Дніпром-Донем, що однак поки що не доведено і вступає у певні суперечності з мовними даними⁴⁷.

Як уже було сказано, посилення альтернативних позицій змусило прибічників «стенової версії» звернутися до пошуків гнучкіших підходів. При цьому не без успіху використовується аргументація і засоби їх суперників. Так аргумент наявності в пра ІЄ мові термінології для колісного транспорту, висунутий Т. Гамкрелідзе та В. Івановим на підкріплення «передньосхідної» версії був фактично перетворений на користь «стенової» коли була показана залежність поширення транспорту від поширення конярства і наведено факти появи найдавнішого domestикованого коня в діостеповій зоні України⁴⁸.

Найбільш слабким місцем «стенової» гіпотези залишається проблема просування степового населення на захід, чим тільки й може бути пояснена індоєвропеїзація Центральної й Західної Європи, якщо прийняти надчорноморсько-прикаспійський варіант прабатьківщини. Деякі його прибічники погоджуються з неможливістю прямого «виведення» центральноевропейських культур — «кулястих амфор», «шнурової кераміки», баденської — зі сходу, як це припускалось раніше. Натомість пропонується трактування процесу індоєвропеїзації як наслідку етнокультурних і політичних контактів між окремими відносно замкненими групами степовиків, які спорадично просочувалися до Центральної Європи, і місцевим населенням, яке сприймало деякі елементи і вірогідно знаходилося під їх політичним впливом⁴⁹. Тобто, фактично приймається модель «етнополітарної взаємодії», запропонована К. Ренфрю і певною мірою втілена в його власній концепції походження індоєвропейців, але тепер вона застосовується у зворотньому, так би мовити, напрямку. Якщо прийняти цю модель, закономірно виникає питання: чим «гіршим» у цьому відношенні є тоді балкансько-передньосхідний варіант з усіма його різновидами, адже до основних недоліків його завжди зараховувалась відсутність археологічних свідчень просування балканського або передньосхідного населення у степ? Суперечка навколо цього питання нагадує замкнуте коло, однозначної можливості виходу з якого поки що не проглядається⁵⁰.

Пошуки подолання різного роду суперечностей призвели до виникнення «комбінованих» концепцій, які об'єднували аргументацію і, відповідно до цього, положення вищезгаданих.

Своєрідний варіант подібної концепції містить відома в нас праця В. Сафронова⁵¹. Прихильник ідентифікації найдавніших індоєвропейців із землеробами «золотого віку» Балкано-Наддунав'я (зокрема з культурами Вінча, Лендель),

автор погоджується з думкою про відсутність місцевих витоків цих культур, а тому звертає погляд в бік Малої Азії (культура Чатал-Гуюка та ін.), звідки вони мали походити. З іншого боку, В. Сафронов не може не погодитися з висновком лінгвістів про значно північнішу атрибуцію ІЄ «екологічної» лексики, що змушує його постулювати вторинну (або точніше вже третинну) прабатьківщину на Середньому Дунаї (культура Лендель). Поширення ІЄ на півночі Європи опосередковується культурою Лійчастих кубків.

У той же час неможливо обійти думку про те, що появі ІЄ в Ірані та Індії передувало їх розселення в степах Східної Європи та Центральної Азії — отже, автор робить спробу «вивести» степові культури енеоліту-бронзи від землеробських культур Подунав'я.

У культурно-генетичному «ланцюгу» Чатал Гуюк — Вінча — Лендель — Лійчасті кубки, який пропонує В. Сафронов, немає жодної ланки, яка б не викликала значних сумнівів і відповідала б поглядам, переважачим серед спеціалістів. Ще менш імовірним є походження носіїв степових культур Надчорномор'я з Балкан та Центральної Європи. Досить натягнуто виглядає і лінгвістична аргументація автора, який намагається штучно поєднати різні побудови, які іноді є взаємозаключними.

Підсумовуючи, слід зауважити, що з усіх нині існуючих гіпотез і теорій походження ІЄ (рис. 2) найбільш переконливою і найкраще захищеною, попри відмічені вище недоліки, виглядає «степова» версія — концепція, яка передбачає формування ІЄ спільноти в степах — переважно на просторі між Дніпром і Волгою (Уралом).

Висунута вперше Т. Бенфеєм, ця версія отримала солідне лінгвістичне та історико-типологічне обґрунтування в працях О. Шрадера (1883, 1911, 1917). В 20-ті роки Г. Чайлд уперше робить спробу перевірити результати О. Шрадера на археологічному матеріалі. Ці розробки були продовжені в 30-ті роки Т. Сулимирським, В. Бранденштейном, А. Нерінгом, Г. Гюнтертом та іншими дослідниками.

Досить близькими до їхніх побудов виявилися погляди М. Гімбутас — дослідниці, яка відродила «степову» гіпотезу після недовгого переважаючого в науці наприкінці 50-х — поч. 60-х рр. балкано-карпатської версії. Згідно з М. Гімбутас, прабатьківщина ІЄ найранішого періоду лежала між Середньою Волгою, Південним Уралом, Каспійським та Аральським морями. Подальші дослідження українських та російських археологів виявили, однак, що ці території в неоліті — на початку енеоліту розвивалися під впливом більш західних центрів, зокрема Нижнього Наддніпров'я та Надазов'я. Саме тому Дж. Мелларі та Д. Ентоні розміщують прабатьківщину між Дніпром та Волгою — в безпосередній близькості до цих центрів. Подібна думка, однак, також наштовхується на певні перешкоди, оскільки населення, що мешкало в неоліті на вказаній території, належало до кількох, швидше за все, різних за походженням культур.

Вже В. М. Даниленко, дослідник, який уперше систематизував пам'ятки неоліту — раннього енеоліту між Дніпром і Волгою, вказав на наявність тут груп полігенетичного походження, ним були встановлені, зокрема, кілька ліній розвитку, пов'язаних з північнокавказькими, заволзькими, північними та ін. впливами⁵².

На початку 70-х років Д. Я. Телегіним була виділена на просторі між степовим Дніпром і Доном особлива культура раннього енеоліту — середньостогівська⁵³ (за пізніше встановленими каліброваними датами — кінець V — перша половина IV тис. до н. е.⁵⁴). Саме цю культуру (вкупі із дещо пізніше відкритою хвалінською групою на Волзі) західні прибічники степової версії розглядають в якості ядра індоєвропейської спільноти або ж археологічного еквіваленту найдавніших індоєвропейців. Але ця культура при своєму виникненні, безсумнівно, вибрала елементи полігенетичного походження, зокрема пов'язані, з виділеними В. М. Даниленком, групами. У той же час неможливо обмежити процеси становлення і розвитку ІЄ спільноти хронологічними рамками середньостогівської культури.

У зв'язку з цим постає питання виділення на дніпровсько-волзькому просторі більш ранніх, спільних за походженням груп, які можна було б вважати основним і домінуючим в етнічному відношенні елементом при складанні культур, що вже

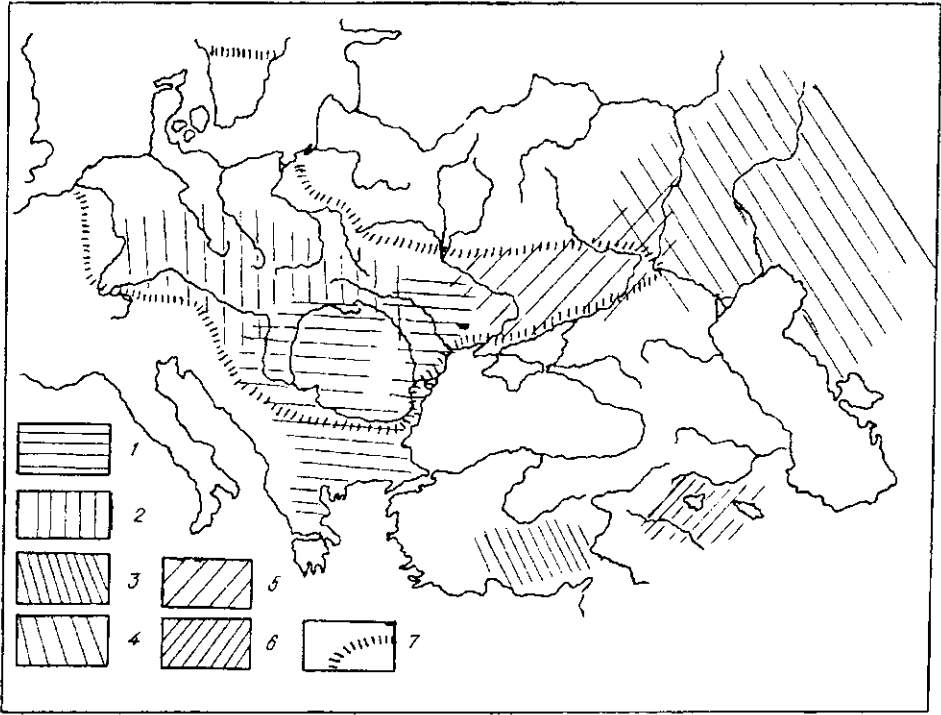

Рис. 2. Прабатьківщина індоєвропейців (згідно з гіпотезами 50—90-х років): 1 — за Г. Хенкеном (1955), В. Мерлінгеном (1955), Б. Горнунгом (1956), В. Георгієвим (1958), І. Дьяконовим (1982); 2 — за П. Бош-Гімперою (1960), Я. Маккаї (1987); 3 — за К. Ренфрю (1987), В. Сафроновим (1989); 4 — за М. Гімбутас (1963); 5 — за Дж. Мелларі (1989), Д. Ентоні (1991); 6 — за Т. Гамкрелідзе та В. Івановим (1981); 7 — за Т. Барроу (1955), А. Гойслером (1981), Л. Кіліаном (1983).

безсумнівно належали індоєвропейцям (зокрема — ямної культури). Попередні пошуки в цьому напрямку призвели до суперечливих результатів.

В якості етнокультурного підґрунтя ІЄ пропонується дніпро-донський (Л. Залізняк⁵⁵), надазовський (Ю. Павленко⁵⁶), волзький (М. Мерперт та ін.) культурні регіони епохи неоліту. Не виключеною здається поява найближчим часом нових точок зору щодо «претендентів» на цю роль.

Таким чином, проблема, як бачимо, лишається далекою від вирішення. Але незалежно від того, яка зі згаданих точок зору є ближчою до істини, найдавніші етапи етногенезу ІЄ безсумнівно мають безпосередній зв'язок з археологічними пам'ятками України, що надає індоєвропейській проблематиці особливої ваги в контексті розвитку вітчизняної науки.

Примітки

¹ *Bopp Fr.* *Über Conjugationssystem der Sanskritsprache.*— Frankfurt, 1816; *Grimm J.*, *Deutsche Grammatik*, I.— Göttingen, 1819; *Rask R.*, *Ubersogelse om det galme Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse.*— Kobenhavn, 1818.

² *Shlegel Fr.* *Über die Sprache und Weisheit der Indier.*— Heidelberg, 1808.

³ *Link H. F.* *Die Urwelt und das Altertum erlauret durch die Naturkunde.*— Berlin, 1823.

⁴ *Rhode J. G.* *Die heilige Sage des Zendvolkes.*— Frankfurt, 1820.

⁵ *Pictet A.* *Les origines Indo-europeens ou les Aryas primitifs, essai de paleontologie linguistique.*— Paris, 1859—1863.

- ⁶ *Latham R. G.* Elements of comparative filology.— London, 1862.
- ⁷ *Whitney W.* Language and study of language.— London, 1867.
- ⁸ У передмові до книги: *Fick A.* Vergleichender Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen.— Göttingen, 1868.
- ⁹ *Geiger L.* Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit.— Stuttgart, 1871.
- ¹⁰ *Cuno I. G.* Forschungen in Gebeite der alten Volkerkunde.— Bd. 1.— Berlin, 1871.
- ¹¹ *Pietremont C. A.* Les Aryas et leur premiere patrie // Revue de linguistique et de philologique compare.— 1879.
- ¹² *Schrader O.* Sprachvergleichung und Urgeschichte.— Iena, 1883. Рос. переклад: Шрадер О. Сравнительное языкознание и первобытная история.— СПб., 1886.
- ¹³ *Posche T.* Die Arier, ein Beitrag zur historischen Anthropologie.— Iena, 1878.
- ¹⁴ *Penka K.* Die Herkunft der Arier.— Viennus, 1886.
- ¹⁵ *Hirt H.* Der Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen // Indogermanische Forschungen.— Bd. 4.—1894— S. 36—45.
- ¹⁶ *Hirt H.* Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur.— Strassburg, 1905—1907.— Bd. 1—2.
- ¹⁷ *Schrader O.* Die Indogermanen.— 1911.— Рос. переклад: СПб, 1913.— С. 193—204.
- ¹⁸ *Kossina G.* Die Indogermanen Frage archeologisch beantwortet // Zeitschrift für Ethnologie.—1902.— № 34.— S. 161—222; *Ibid.* Die Indogermanen. Ein Abriss I. Das Indogermanische Urvolk.— Leipzig, 1921.
- ¹⁹ *Childe G. V.* The Aryans: a Study of Indo-European Origins.— London, 1926.
- ²⁰ *Nehring A.* Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat // Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistic.— Jrg. 4.—Salzburg — Leipzig, 1936.
- ²¹ *Brandenstein W.* Die erste «indogermanische» Wanderung.— Wien, 1936.
- ²² *Guntert H.* Der Ursprung der Germanen.— Heidelberg, 1934.
- ²³ *Sulimirski T.* Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem // La Pologne au VII Congres international des sciences prehistoriques, I.— Warsaw, 1933.— P. 287—308.
- ²⁴ *Nehring A.* Op. cit.— S. 10 і наст.
- ²⁵ *Specht F.* Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung.—1939.— Т. 66.— S. 1—74; *Specht F.* Die Ursprung der indogermanischen Declination.— Göttingen, 1944.
- ²⁶ *Pisani V.* Paleontologia linguistica // Anali della Facolta di lettere... della Universitata de Cagliari.— Т. IX.—1938; Див. також його статтю у збірці «Общие и индоевропейское языкознание».— М., 1956.— С. 83—199.
- ²⁷ *Pisani V.* Geolinguistica e indeuropeo // Atti della Reale Academia Nazionale de Lincei Roma.— Ser VII.— V. IX.— 1940.
- ²⁸ *Meyer E.* Die Indogermanenfrage.— Marburg, 1948.
- ²⁹ *Scherer A.* Das Problem der indogermanischen Urheimat vom Standpunkt der Sprachwissenschaft // Archiv für Kulturgeschichte.— H. 1.— Marburg, 1950.—Bd. 33.— S. 1—16.

- ³⁰ *Paret O.* Das neue Bild der Vorgeschichte.—Stuttgart, 1948.
- ³¹ *Merlingen W.* Zum Ausgangsgebiet der indogermanischen Sprachen // *Archeologia Austriaca*.—1955.— II. 18.
- ³² *Henchen H.* Indo-European languages and Archaeology // *American Anthropologic Association*.—1955.— Vol. 57.— № 6.—Part 3.— Memoir № 84.
- ³³ *Горнунг Б. Г.* Проблема распространения индоевропейской речи в доисторические эпохи // Тезисы докладов на сессии Отделения Исторических наук... 1955 года.— М.—Л., 1956.— С. 27 и сл.
- ³⁴ *Георгиев В. И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. Родственные отношения индоевропейских языков.— М., 1958.— С. 237—283.
- ³⁵ *Bosch-Gimpera P.* El problema indoeuropeo.— Mexico, 1960. Франц. перевод: *Les Indo-Europeens. Problemas archeologiquies*.— Paris, 1961; Див. також рецензію А. Я. Брюсова: *Советская археология*.— 1961.— № 2.— С. 270—274.
- ³⁶ *Devoto G.* Origini Indoeuropee.— Firenze, 1962; Див. рецензію В. М. Ілліча-Світича: *Этимология*.— 1966.— М., 1968.— С. 386—388.
- ³⁷ *Горнунг Б. Г.* К вопросу об образовании индо-европейской языковой общности.— М., 1964.
- ³⁸ *Gimbutas M.* The Indo-Europeans: Archeological problems. // *American Anthropologist*.— 1963.— LXV.— P. 815—836.
- ³⁹ *Crossland R. A.* Immigrants from the North // *Cambridge Ancient History*.—1967.— Pt. 2.— Vol. 2.— P. 824—876.
- ⁴⁰ *Indo-European and Indo-Europeans.* G. Cardona, H. Hoenigswald, A. Senn ets.— Philadelphia, 1970.
- ⁴¹ *The Journal of Indo-European Studies*.—1973.
- ⁴² *Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В.* Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема... // *ВДИ*.— 1980.— № 3; Миграции племен носителей индоевропейских диалектов... // *ВДИ*.— 1981.— № 2.
- ⁴³ Див., зокрема: *Дьяконов И. М.* О прародине носителей индоевропейских диалектов // *ВДИ*.—1982.— № 3, № 4.
- ⁴⁴ *Renfrew C.* *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*.— London, 1987.
- ⁴⁵ Зокрема: *Sherrat A. G. and Sherrat S.* *The Archaeology of Indo-Europeans: An Alternative View* // *Antiquiti*.— 1988.— 62 (236).— P. 584—595.
- ⁴⁶ *Kilian L.* Zum Ursprung der Indogermanen: Forschungen aus Linguistik, Prahistorie und Anthropologie.— Bonn, 1983; *Hausler A.* Kulturbeziehungen zwischen Ost- und Mitteleuropa im Neolithikum? // *Jahreschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*.— 1985.— № 68; *Makkay J.* The Linear Pottery and the Early Indo-Europeans // *Proto-Indo-European: The Archaeology of Linguistic Problem*. S. N. Scomal, E. C. Polome ets.— Washington, 1987.— P. 165—184.
- ⁴⁷ Див., зокрема: *Мэллори Дж. П.* Индоевропейские прародины // *ВДИ*.— 1997.— № 1.— С. 71—73.
- ⁴⁸ *Anthony D.* *The Archaeology of Indo-European Origins* // *The Journal of Indo-European Studies*.— Vol. 19.— 1991.— № 3.— P. 193—222 (тут же література до цього питання).
- ⁴⁹ *Mallory J.* In Search of the Indo-Europeans.— London, 1989.— P. 233—264; *Anthony D.*— Op. Cit.— S. 210—212.
- ⁵⁰ *Мэллори Дж. П.* Индоевропейские прародины...— С. 79—82.